

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט

פר' אחרי-קדושים תשע"ח

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

לחמניות של מוצאי פסח

שקים בעלי צבע מעט שונה שהיו מונחים ריקים בערימת האשפה לצד שקי קמח אחרים. לחיים לא היה מושג מניין הגיעו השקים, הוא הורה לעובדים להמשיך במלוא הקיטור ובינתיים עיכב את המכירה עד לבירור הנושא.

התברר שבמחסן המאפייה נותרו מלפני פסח שני שקי קמח של חמץ שהיו שייכים לבעל המאפייה. חיים לא ידע כלל מקיומם של שקים אלו, ומאחר שלא שכר את מחסן המאפייה, היה בטוח כי הוא נעול ולא נכנס אליו. את שקי הקמח היבש שרכש לקראת מוצאי הפסח, אכסן בחדר אחר. מתברר שראובן, אברך מסודר שהתגורר בשכונת לחיים ונשכר על ידו לעבודה במוצאי הפסח, נשלח על ידי אחד העובדים האחרים להביא שני שקי קמח, ולקח לתומו את הקמח הבעייתי. אם לא המשגיח ששם לב, לא הייתה העבודה הזו מתגלה. המשגיח מיהר להתקשר לרב המכשיר, וזה הורה שאף שאולי ניתן להכשיר את הסחורה, אי אפשר למכרה כאילו היא מיוצרת מקמח שנטחן לאחר הפסח וללא כל חשש.

המאפייה נסגרה עד לסילוק כל הסחורה שכבר יוצרה והייתה בחשש תערובת הקמח הבעייתי וניקוי הכלים, ולמרות מאמצי-על ותגבורת עובדים, לא הצליחה לפתוח במכירת הלחמניות ושאר מיני החמץ לפני 02:00 לאחר חצות. אחרוני אורזי כלי הפסח הספיקו לרכוש לחמניות באותו לילה, אך הקהל הרב שעליו 'בנה' חיים את תכנית הרווחים שלו, כבר הלך למאפיות אחרות, והשמועה שנפוצה בדבר הבעיה שהתגלתה, גרמה גם לאחרים להמשיך וללכת למאפיות אחרות גם אחרי שסודרה התקלה. כשוך הסערה ועגמת הנפש, ניגש ראובן שפעל בתום לב, אך בשלו היה הסער הגדול הזה, לבית ההוראה ושאלתו בפיו: האם עליו לשלם לחיים על ההפסד הרב שנגרם לו מחמתו.

עיקרי הנושא בהלכה

המשבית כלי מלאכתו של חברו

תחילה נעמוד על מהות הנוק וההפסד שגרם ראובן, והאם ניתן לחייבו על כך בדיני אדם.

כ ששכר חיים חברון את מאפיית 'המוציא לחם' ברמת-גן למשך חודש ניסן כולו, ידע היטב את אשר לפניו. כולם יצאו נשכרים, בעל המאפייה שהשכיר אותה במחיר ששקלל את רווחיו הקבועים מדי חודש, כשהוא יודע שמדי שנה היא עומדת מושבתת במשך כמעט עשרה ימים בשל חג הפסח והניקיונות שלפניו. וחיים שידע שאם ייערך כראות, יוכל לפצות על אותם עשרה ימים ועוד להרוויח כפלי-כפליים מאספקת החמץ במוצאי הפסח ובימים שלאחריו. בימים שלפני פסח הוא הכין את הציוד לפעילות במלוא יכולת הייצור ומסביב לשעון, רכש כמות גדולה של קמח מחיטה יבשה וחתם עם טחנת-הקמח על חוזה אספקה של קמח טרי מיד לאחר הפסח. במקביל שכר צוות הפעלה מיומן. "השוק שלי" הוא אמר למשפחתו כשיצא מהבית מיד במוצאי השבת שלאחר שביעי של פסח, יודע שלא יראה אותם ביממות הקרובות. בלבו חשב כי כל הטרחה תהיה שווה כשיצליח להרוויח בימים ספורים את פרנסתו עבור כמה חודשים.

כבר כחצי שעה אחר צאת השבת התחיל משתרך תור של אנשים שסיימו זה עתה את תפילת ערבית של מוצאי השבת, ומיהרו בדרכם לביתם להתמקם בראש התור, ולכבד את השבת בפת חמה למלוה מלכה.

לחיים לא היה הפנאי להתענג על מראה טור הלקוחות שהתארך והתארך, תופעה משונה לכשעצמה, ראשו אף כל עמו כדי להביע תרעומת וביקורת על האנשים שנחפזים כל כך מהר להשיג פיסת פת של חמץ, ניצב היה על האבניים, בין התנורים למכונות הלישה, ולא יכל שלא לצעוק ולחלק פקודות, בבחינת 'מזרזין למזרזין' לעובדיו המיומנים שהגיעו מלאי מרץ להצלחת ה'מבצע'.

שום דבר לא הכין אותו לתקלה הבאה: אחרי שעשרות לחמניות שחומות כבר יצאו אל מגשי המכירה בדרכן אל המעלית שתוריד אותן למדפי "חנות המפעל" שבקומת הקרקע, ומאות אחרות היו בתהליכי ייצור שונים, קרא לו בדחיפות משגיח הכשרות שהיה אחראי על המאפייה מטעם ועד הכשרות המהודר שאת שירותיו שכר לקראת מבצע זה. המשגיח סייע בהכשרת המאפייה ובהכנתה, אבל כעת היה נראה על פניו שמהו מאד לא בסדר התרחש. "מאיפה הגיעו השקים האלה?" הצביע המשגיח על שני

של חברו פטור: דעת הש"ך (סימן רצב ס"ק טו) וכן נקט הישועות מלכו (חושן משפט סימן כב) שהמבטל כיסו של חברו פטור תמיד, אפילו במקום שהרווח שהופסד היה ברור לחלוטין. כי לשיטתם הפטור מתשלומים נובע מכך שמניעת רווח אינה בכלל נזק ממשי ולכן אי אפשר לחייב עליה. כך נקט גם האמרי בינה (הלואה סימן לט).

מאידך, דעת הפלפולא חריפתא (בבא מציעא סימן ב אות ד) והמחנה אפרים (מלוה ולוה סימן מא) והחות יאיר (סימן קנא) שמה שהמבטל כיסו של חברו פטור, אינו בגלל שאין חבות על מניעת רווח, אלא כי מניעת הרווח נחשבת כספק נזק, שהרי כל עוד לא ביצע את העסקאות האפשריות בפועל, אין לדעת אם אכן היו מניבות הן את הרווחים המיוחלים. וזו הסיבה שאי אפשר לחייב על כך. לדבריהם עולה שבמקום שהרווח היה ברור לעין כל, וכגון בדבר שיש לו הרבה קופצים לקנותו באותם ימים שבהם עיכב את כיסו של חברו, אזי אפשר לחייב בתשלומים גם על ביטול כיסו של חברו.

מעתה יש מדום לדון לגבי המקרה שלפנינו אם יש לו קשר לאותה מחלוקת שבין הפוסקים, שהרי המבקשים הרבים שהשתרכו בתורי הענק מחוץ לדלתות המאפייה בניסיון להשיג כמה לחמניות חמות ונענו לאכזבתם בשלילה יעידו כאלף עדים על כך שהיה כאן נזק ברור וודאי. ואם כן, לדעת הש"ך והאחרונים ההולכים בשיטתו בענין זה, גם במקרה שלפנינו אין לחייב את ראובן על מניעת הרווח. ואולם לדעת המחנה אפרים וסיעתו, לכאורה יש לומר שבמקום כזה שהרווח היה ברור אפשר לחייב את מונע הרווח לשלם.

ויש להוסיף על כך, שלכאורה הצד לחייבו לפי אותם שיטות, הוא כי למרות שמדובר בדינא דגרמי ששוגג פטור בו, עדיין ניתן להחשיב את לקיחת השקים מהמקום הלא-נכון כפשיעה. כי היה מוטל עליו לשאול את מי שהורה לו להביא קמח, מהיכן להביא את הקמח. וגם היתה צריכה להתמיה אותו העובדה שבמחסן שאליו הגיע היו רק שני שקי קמח, כמות שלבטח לא הייתה אמורה להספיק לכל תצרוכת החמץ שעמדו להכין במאפייה באותו לילה. אלא שאלבא דאמת, נראה כי גם לשיטת המחייבים בדינא דגרמי כשהפסד הרווח ברור, המקרה שלפנינו הרי אינו דומה, מאחר ובמקרה זה של מניעת רווח הרי לא עשה את הנזק עצמו בידים, ולא דומה הדבר כלל למבטל כיסו, שמונע ממנו את הכיס בידיו, וכן בשאר הדוגמאות שהמזיק עושה עיכוב מסוים על הפועל או על כספו, בעוד שכאן לא עיכב בידיו את סחורתו של הניזק בשום אופן, אלא רק כתוצאה ממעשה לא אחראי מצידו נגרם לבעל הבית מניעת רווח.

אך אמנם כבר כתב במשפט שלום (סימן קעו סעיף יד) שדעת רוב הפוסקים כדעת הש"ך שגם במקום שהרווח ברור אין לחייב על מניעת רווח. ולכן גם אם בעל הבית תפוס בשכרו של ראובן, נראה שאינו יכול לעכב את שכרו בידיו ולומר 'קים לי' כדעת המחייבים, ולגבות כך חלק מההפסד.

לאור זאת, נראה שאינו חייב אפילו לצאת ידי שמים, אף שכתבו הרדב"ז (חלק א סימן פד) והאבני נור (יורה דעה סימן קלד) שמבטל כיסו של חברו חייב לשלם כדי לצאת ידי שמים, מכל מקום כל זה כשעשה בידים, אבל במקרה שיצאה שגגה מסוימת מתחת ידיו וממילא נגרם נזק לבעל המאפייה, לכאורה נראה שאפילו לצאת ידי שמים אינו חייב.

בשולחן ערוך (סימן שלג סעיף ב) נפסק שאם אדם שכר פועל וחזר בו, אם בשעה ששכר את הפועל היה יכול הפועל להשיג עבודה במקום אחר ובשעה זו כבר אינו מוצא ואינו יכול להשתכר, חייב המעביד לשלם לו את מלוא שכרו ליום זה למרות שבפועל לא עבד אצלו.

על כך הקשה בקצות החושן (סק"ב שם) בשם בנו 'הבחור המופלא מו"ה יוסף דוב': מה בכך שנתבטלו על ידו ממלאכה, ואיך הדבר מהווה סיבה לחייבו ממון? והרי להלכה קיימא לן (ע"פ ירושלמי בבא מציעא פרק ה הלכה ג) שהנועל חנותו של חבירו או מבטל את כיסו (מעכב ברשותו את ארנקו של חברו ומונע ממנו לבצע פעולות עסקיות) וגרם לו בכך הפסד ממון, פטור. ומה ההבדל בין המקרים? מדוע האדם ששכר את הפועל וחזר בו ובכך מנע ממנו להשתכר גרוע יותר מאשר אם היה נועל אותו בחדר ולא מאפשר לו לעבוד, שזו לכאורה הדוגמה המתאימה בדיוק לנעילת החנות ומניעת האפשרות למכור בה.

ותירץ ה'קצות' שיש הבדל מהותי בין המונע את פתיחת החנות לבין המעכב את חברו בעצמו מלעבוד, כי בנזקי גופו של חברו חירשה התורה תשלומי 'שבת' דהיינו שהמזיק את חברו חייב לשלם גם על אובדן כושר העבודה הזמני של הניזק, ולכן כך הדין גם כשרק מנע ממנו את כושר ההשתכרות כשלעצמו בכך שעכב אותו מלעבוד. שונה הדבר כאשר עיכב את בהמתו של החבר או את ארנקו ובכך גרם לו להפסד פעילות כלכלית כלשהי, שכיון שאין חיוב 'שבת' בנזקי ממונו, ואם אדם הזיק את ממונו של חברו עליו לשלם רק על שווי החפץ שהזיק ולא על מה שהיה באפשרות הבעלים להשתכר על ידי החפץ, שהפסד סכום זה נחשב רק לגרמת נזק עקיפה, ואינו חייב לשלם עליה. לפי זה קובע ה'קצות' שהדין שלפיו השוכר את הפועלים ובגללו לא מוצא עוד מקום להשתכר אחרי שהחליט שלא להעסיקם, משלם את שכרם כולו, מתייחס אך ורק לשכר בגין עבודתם בעצמם, ולא בגין מה שיכלו להרוויח בגלל הציוד שהביאו עמם וכדומה. וראו מה שהוסיף ה'קצות' וכתב לדון שם היאך מחייבים חיובי 'שבת' על נזק שלא נעשה בידים אלא רק ב'ברי הזיקא' כמו בשוכר פועלים ובכך מנע מהם להשתכר, שהרי לא מוצאנו שמחייבים 'ארבעה דברים' בדינא דגרמי.

גם לגבי מי שנעל את ביתו של חבירו ומנע ממנו לגור בו או מנע משוכר דירה לגור בה, כתב הרמ"א (סימן שסו סעיף ו) שהוא פטור מלשלם את דמי השכירות (ומקורו מדברי הירושלמי הנ"ל. ביאור הגר"א) וביארו התוספות (בבא קמא כ. ד"ה זה) שכל שלא נהנה מחסרון ממונו של חברו פטור, כי ההפסד במה שנמנע מלהשתמש ברכושו אינו אלא גרמא בעלמא.

לאור זאת, מאחר שלכולי עלמא אין חיוב 'שבת' בכלי מלאכה, הרי שגם אם ראובן היה גורם בידים ובכוונת מכוון להשבתת המאפייה, כגון שהיה מחבל במערכת החשמל או שורף את המאפייה, לא היה ניתן לחייבו מדין ביטול מלאכה על העבודה והמכירות שהופסדו, כי חיוב זה שייך רק במבטל את הפועלים עצמם. וכל שכן במקרה שלפנינו שלא עשה את הנזק בידים ובמתכוון אלא רק בגרמתו ובשגגתו נעשה הדבר.

האם אפשר לחייבו על מניעת המכירות?

אמנם, מוצאנו שנחלקו הפוסקים בעיקר דין זה שהמבטל כיסו

האם דינו של אומן שפשע שונה?

אך היה מקום לחייבו מסיבה אחרת, לפי מה שמצינו שפסק ה'נתיבות' לגבי אריס (סימן קפג סק"א) ולגבי פועל שלא עשה מלאכתו כפי שהיה צריך לעשותה (סימן שו סק"ו) שחייבים לשלם לבעל הבית אם בגלל פעילותם הפסיד את הרווח שהיה אמור להרוויח. וסיבת הדבר מבוארת שם בשם הריטב"א שעל אף שלא התחייב הפועל במפורש לקבל על עצמו את כל מניעת הרווחים, מכל מקום כיון שבעל הבית סמך עליו ושכר אותו ולא אחרים שיכל היה לשכור, הרי הוא משעבר את עצמו מדין ערב, והרי זה כתנאי מפורש ביניהם.

עולה מכך שלדעתם, למרות שמניעת רווח בביטול כיסו של חברו אינה מחייבת את המבטל, מכל מקום מי שנשתעבד כפועל להשגת רווחים עבור המעסיק, מכה ההנאה שהמעסיק הסב לו בכך שסמך עליו, חייב לשלם אם גרם למניעת רווחים אלו מן המעסיק. ולפי שיטה זו לכאורה במקרה שלפנינו שהפועל אינו סתם עובד אורח שגרם לתקלה במאפייה אלא פועל שנשכר למלאכה זו, אפשר לטעון שנשתעבד לאפשרות הפקת הרווחים ממכירה זו, ויהיה חייב לשלם על מניעת הרווח.

אך להלכה אי אפשר לטעון כך משתי סיבות: א. דעת רוב הפוסקים להלכה בנושא זה דלא כהריטב"א והנתיבות, ובמראה הפנים על הירושלמי (בבא מציעא פרק ה הלכה ג, הובא במשפט שלום סימן קעו סעיף יד) כתב שלא מצא חבר לריטב"א בסברא זו. למעשה סתמו כל הפוסקים ונקטו שאין לו עליו אלא תרעומת (ראו גם: בית מאיר סימן י; מהרש"ם ח"א סימן עז; אמרי בינה שם ודברי חיים שומרים סימן יח; חזון איש בבא מציעא סימן כב). מה גם שאף לדברי הריטב"א והנתיבות המשפט, החבות האפשרית שקיבל עליו כל פועל במאפייה מוגבלת לתחום שעליו הוא מופקד, אך לא לכל פעילות המאפייה, ולכן אי אפשר לחייב מטענה זו את ראובן לשאת בכל הפסד הרווחים של המאפייה כולה. לסיכום ניתן לומר כי לכל הדעות אי אפשר לחייב את ראובן לשלם את כל הרווח שנמנע ממפעיל המאפייה, ולהלכה אי אפשר לחייבו גם על חלק מן הרווח.

האם אפשר לחייבו על הלחמניות שבהן התערב הקמח הבעייתי

עדיין עלינו לברר אם אפשר לחייבו על אותה כמות לחמניות משוערת שנפגעה ישירות כתוצאה מהקמח הבעייתי שהכניס לתערובת שממנה הוכן הבצק וכדין טבח אומן ששחט בהמה ונתנבלה שנפסק להלכה (סימן שו סעיף ד-ה) שחייב לשלם. ואולם מבואר שם מפורשות בדברי השולחן ערוך שכל זה כשניבל את הבהמה בוודאי, אבל אם עשה בה סוג טרפות שפוסל מספק כפי שמצוי בכמה אופנים, אי אפשר לחייבו מספק. וביאר הרמ"א שאף שבדיני יורה דעה נוהגים לאסור את הבהמה הזו, מכל מקום לגבי דיני ממונות אי אפשר לחייבו לשלם. ובש"ך שם (סק"י) נתבאר שכל דבר שנהוג לאסרו אף אם מכה חומרא, אפשר לחייב את האומן לשלם עליו.

במקרה שלפנינו אין האיסור ודאי, שיתכן שהקמח הבעייתי נמכר כדין לגוי, וגם לא ברור חלקו בתערובת בכל לחמניה, אך אין הוא עומד בקריטריונים המחמירים של הכשרות המהודרת ולכן לא היה ניתן למכרו כחמץ שנוצר לאחר הפסח, ולכן אף

שהיה ברור שלא יהיה אפשר למכור את הלחמניות למקפידים שלא לאכול ממכירת חמץ כזו, מכל מקום אין כאן וודאות של נזק כמו פסול שנתקבל לגמרי בין השוחטים. מה גם שיש לחלק בסברא בין שוחט אומן שחלק מהתחייבותו היא לשחוט באופן שלא יהיו פסולים כאלו שנתקבלו בין השוחטים ובין אומן שכל תפקידו להכניס קמח לעיסה, וחלק הנזק שנוצר כאן אינו מכלל האומנות של תפקידו.

עוד זאת, שנחלקו האחרונים בשחיטה שאינה ראויה כשעשה קלקול בשוגג בדבר שנהגו להחמיר בו אך מעיקר הדין הבהמה כשרה, שלדעת הקצות (סימן שו שם סק"י) כשאין מדובר בקלקול השקול להתות ראש הבהמה בסיף, הרי זה היזק שאינו ניכר. ולדעת הנתיבות (שם סק"ח) כיון שסוף סוף פוסלים את הבהמה מדרבנן או אפילו מחומרת הגאונים, הרי ההיזק ניכר. ונראה פשוט שכל זה הוא כדי להחשיב את חיתוך ראש הבהמה למעשה נזק שאינו שחיטה, ולכן אפשר לדרון להחשיבו כהיזק הניכר, אבל במקרה שלפנינו ודאי אין ההיזק ניכר ודומה יותר לדימוע ועירוב איסור בהיתר, שאף שהתערובת אסורה באכילה מכל מקום אי אפשר לחייבו ממון.

יתכן שאפשר להפחית משכרו של העובד

מכל מקום נראה שעל אותו זמן שבו עסק ראובן בקמח שלא נועד לאפייה על ידי מפעיל המאפייה הנוכחי ששכר אותו לעבודה, לא מגיע לו לקבל את שכרו כי חרג מתנאי העסקתו ועסק בדבר אחר, וכמו שנקט הרמ"א שאפילו לגבי שחיטה בפסול שאינו ברור שאי אפשר לחייב את השוחט לשאת בנזק, מכל מקום את שכרו הפסיד, יען שלא לכך שכרוהו. ואם כן, רשאי בעל הבית להפחית משכרו כנגד שעות אלו שטרם התגלתה בהן התקלה.

וזה דבר המשפט:

• ראובן פטור על מניעת הרווח שנגרמה על ידו למאפייה. דינו של ראובן עדיף על דין מבטל כיסו של חברו, שגם בו דעת רוב הפוסקים שהוא פטור אף ש'ברי

ואף שהוא פועל. נראה גם שמאחר שהיה שוגג לגמרי, אינו חייב אף בדיני שמים, אך אם היה הנזק נגרם בשל רשלנות יש לדרון אם חייב בדיני שמים.

• גם על הלחמניות שנאפו לפני גילוי התקלה, אינו חייב לשלם, כי מעיקר הדין אפשר היה לאכול את הלחמניות והיזקו הוא היזק שאינו ניכר.

• מכל מקום רשאי בעל הבית שלא לשלם את שכרו של אותו זמן שבו חרג מתנאי העבודה, שאף שזה נעשה בשוגג, לא לכך שכרו.

